

О. В. Струченков

**МАТЕРІАЛИ НАЦІОНАЛЬНОГО АРХІВНОГО ФОНДУ
УКРАЇНИ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ
ІНЖЕНЕРНО-ТЕХНІЧНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ДОНБАСУ
В 1928–1940 РОКАХ**

Вивчення, адекватна інтерпретація та розуміння минулого неможливе без ретельного аналізу першоджерел. Додержання принципів історизму, об'єктивності, системності та всебічності дослідження є зараз доволі актуальним на фоні все зростаючої політизації соціально-гуманітарних наук взагалі та історії, зокрема. Одним з головних критеріїв науковості студій, присвячених вивченню минулого, є неупередженість наведених історичних фактів та зроблених на їхній основі висновків. Останнє можливо лише за умов створення комплексної джерельної бази дослідження з точним визначенням інформативного потенціалу кожної категорії джерел.

Абсолютну більшість писемних джерел становлять матеріали Національного архівного фонду України (далі — НАФ України). Їхнє значення важко переоцінити, особливо це стосується документів, в яких відображені події та процеси кінця 1920-х — 1930-х років — найбільш трагічної та суперечливої доби в новітній історії України. Продуктивне вивчення життя як окремої людини, так певних суспільних груп у зазначений період здійснюється в рамках соціальної історії. Не є виключенням у цьому відношенні і дослідження інженерно-технічної інтелігенції, яка одночасно була і творцем, і продуктом творення суспільства радянського Модерну.

Зауважимо, що розробка суто джерелознавчих питань історії виробничої інтелігенції в радянській та сучасній українській історіографії практично не здійснювалася. Більшість розвідок, присвячених формуванню та діяльності технічної інтелігенції в 1928–1940 роках, обмежувалася короткою характеристикою використаних джерел [1]. Лише в дисертаційній роботі О. В. Наумова масові історичні джерела (демографічні та профспілкові переписи, персональні обліки спеціалістів, матеріали інженерно-технічних секцій) стали предметом спеціального дослідження [2].

В Україні дане питання знайшло висвітлення в публікації Г. В. Касьянова [3]. Автор проаналізував специфіку та інформативні можливості документів Центрального архіву вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України) при визначенні динаміки кількісного та якісного складу інженерно-технічних працівників (ІТП), особливостей їхньої професійної підготовки та діяльності. Утім цей аналіз не можна вважати всеохоплюючим. По-перше, дослідник обмежився роботою з документами, які стосувалися доби першої п'ятирічки. По-друге, у публікації не згадуються такі категорії джерел, як документи органів ВКП(б) — КП(б)У та архівно-слідчі справи репресованих.

Отже, невисокий рівень розробленості даної проблеми, а також важливість створення комплексної джерельної бази для неупередженого дослідження доби радянської модернізації спонукали звернутися до аналізу матеріалів Національного архівного фонду України. Метою запропонованої статті є всебічне комплексне вивчення особливостей застосування документів НАФ України в дослідженні історії інженерно-технічної інтелігенції Донбасу в 1928–1940 роках. Завдання даної статті полягають у тому, щоб: 1) визначити ступінь розробленості теми; 2) класифікувати архівні документи за групами; 3) проаналізувати їхній інформативний потенціал; 4) окреслити перспективи вивчення запропонованої теми в майбутньому.

Усю сукупність наявних джерел з історії інженерно-технічної інтелігенції Донбасу за походженням та змістом умовно можна розділити на такі групи: 1) документи органів ВКП(б) та КП(б)У; 2) законодавчі акти центральних органів державної влади; 3) документи державних установ та підприємств; 4) документи та матеріали галузевих професійних спілок; 5) архівно-слідчі справи репресованих ІТП; 6) дані статистики.

Той факт, що перше місце в зазначеній класифікації посідають не законодавчі акти, а документи Комуністичної партії, не є випадковим. У політичній системі СРСР ВКП(б) зосередила всю повноту владних повноважень, часто підміняючи собою органи державної влади та управління. Крім того, партійні документи є однією з найважливіших категорій джерел з точки зору їхнього інформативного потенціалу. У першу чергу, виділяють такі типи цих документів, як стенограми, протоколи засідань,

рішення центральних органів Комуністичної партії, а також аналогічні матеріали її місцевих осередків. Зауважимо, що на з'їздах, конференціях, пленумах ЦК, засіданнях Політбюро ухвалювалися постанови, які в загальних рисах проголошували основні напрямки політики щодо технічної інтелігенції. Зазвичай рішення, прийняті на всесоюзному рівні, через невеликий проміжок часу дублювалися в постановах керівних органів Компартії України.

Конкретні відомості про різноманітні аспекти життя та діяльності ІТП містяться в звітах, оперативних зведеннях, доповідних, а також у даних обстежень, які регулярно надходили до ЦК КП(б)У та ЦК ВКП(б). На їхній основі центральні партійні органи ухвалювали резолюції та постанови. Значна частина з наведених вище типів документів зберігається в Центральному державному архіві громадських об'єднань України [4]. Проте 90% архівних справ, які стосуються доби перших п'ятирічок, з різних причин було знищено в роки Великої Вітчизняної війни.

Набагато краще збереглися фонди міських, окружних та обласних комітетів Комуністичної партії, які в 1920–1930-ті роки діяли в Донбасі [5]. Їхні матеріали дають надзвичайно цінну інформацію про особливості реалізації місцевим керівництвом політики ВКП(б) щодо спеціалістів. Крім того, вони дозволяють виявити специфіку становища ІТП Донецького басейну в порівнянні з їхніми колегами, а також із представниками інших верств населення в різних промислових регіонах СРСР. Такі типи партійних документів, як доповідні, звіти, оперативна інформація, матеріали обстежень, мають високий ступінь об'єктивності та достовірності. Це пояснюється тим, що при ухваленні рішень партійні органи керувалися реаліями повсякденного життя. До того ж указана документація не підлягала оприлюдненню, оскільки вважалася секретною.

Базовим документом правотворчої та правореалізуючої діяльності центральних органів державної влади була Конституція СРСР, яка визначала інтелігенцію прошарком, другорядною в порівнянні з робітниками та колгоспним селянством групою в соціальній структурі радянського суспільства. Серед інших видів нормативно-правових актів (НПА) слід виділити постанови ЦВК та РНК СРСР, ВУЦВК та РНК УРСР [6]. Дана група

НПА визначала соціально-правовий статус та регламентувала діяльність спеціалістів. У 1930-ті роки органи законодавчої та виконавчої влади дуже часто видавали спільні постанови з основних питань політики щодо виробничої інтелігенції. Зокрема, такою є постанова “Про покращення побутових умов інженерно-технічних працівників”, прийнята ЦВК та РНК СРСР 1 серпня 1931 року. Зазначимо, що багато документів ухвалювалося цими органами на основі відповідних директивних настанов Комуністичної партії. Отже, функція значної частини НПА полягала лише в закріпленні на державному рівні рішень, які до того були прийняті партійним керівництвом.

Багато важливої інформації щодо динаміки кількісного та якісного складу технічних спеціалістів Донбасу, їхньої професійної діяльності містять накази, розпорядження, звіти, циркуляри, листування таких державних установ, як Вища Рада Народного Господарства (ВРНГ), Наркомати праці (НКП), важкої промисловості (НКВП) [7], а також державні промислові трести “Сталь”, “Кокс”, “Укрхім” [8]. Про різноманітні форми підготовки та підвищення кваліфікації інженерів і техніків можна довідатися, опрацювавши документацію Українського управління курсового навчання при Уповноваженому НКВП СРСР при РНК України та Інспекції Головного управління навчальних закладів НКВП СРСР на Україні [9].

Матеріали органів влади та державних установ, які знаходяться у фондосховищах архівів Донецької та Луганської областей, також важко назвати другорядними джерелами. Дані про основні напрямки трудової політики щодо ІТП регіону містяться в документації відділів праці, які існували при окружних та обласних виконавчих комітетах Рад [10]. Добре збереглися матеріали провідних втузів Донбасу, які здійснювали підготовку інженерів і техніків різних спеціальностей, зокрема, це фонди гірничого, металургійного та вуглехімічного інститутів, які діяли в Сталіно наприкінці 1920-х — у середині 1930-х років [11].

Надзвичайно змістовний матеріал містять документи інженерно-технічних секцій, які функціонували при галузевих профспілках робітників. Перші ІТС з’явилися в Україні в 1920 році в спілках гірників та металістів і мали на меті захист інтересів та задоволення насущних потреб техперсоналу підпри-

емств. Пік їхньої активності припав на другу половину 1920-х років. Але після Шахтинської справи та процесу “Промпартії” вони поступово перетворилися на засіб політичного тиску на інтелігенцію. Масові репресії наприкінці 1930-х років призвели до остаточного занепаду секцій та їхньої ліквідації в 1939 році.

У цілому розрізняють наступні типи документів ІТС: 1) стенограми, резолюції, постанови Всесоюзних та Всеукраїнських з’їздів секцій; 2) протоколи засідань, доповідні записки, рішення центральних бюро, Всесоюзного та Всеукраїнського міжсекційних бюро інженерів та техніків (відповідно — ВМБІТ та ВУМБІТ); 3) звіти керівних органів секцій до чергових з’їздів; 4) матеріали низових організацій: заводських, рудничних, районних, міських, окружних та обласних комітетів ІТС, а також відповідних міжсекційних бюро інженерів і техніків. Перші три категорії джерел зберігаються в ЦДАВО України у фондах Всеукраїнської ради профспілок та всеукраїнських комітетів галузевих спілок [12]. Документація низових секційних органів переважно міститься у фондах Донецького та Лугансько-го обласних держархівів [13].

Загалом зазначений вище комплекс документів надає різноманітну інформацію про інженерно-технічні кадри Донбасу кінця 1920–1930-х років. У матеріалах з’їздів секцій та пленумів ВУМБІТ зафіксовані узагальнені дані про збільшення чисельності спеціалістів регіону, їхній фах, освітній рівень, соціальне походження, національність, членство у профспілках. У фондах профоб’єднань також знайшла відображення виробнича та громадська діяльність ІТП: участь у підготовці кваліфікованих робітників, внесок у розвиток руху за раціоналізацію, удосконалення планування та управління виробництвом, участь в ударництві та соціалістичному змаганні. Багато фактів повсякденного життя ІТП представлено в доповідних, звітах та обстеженнях, проведених центральними та низовими органами ІТС в 1931–1933 роках для виявлення причин плінності техперсоналу. Ці матеріали містять величезний масив даних про розмір зарплати, тривалість робочого дня, житлово-побутові умови, використання права на відпочинок тощо.

Специфічним типом джерел є архівно-слідчі справи репресованих спеціалістів, які зберігаються в державному архіві Служ-

би безпеки України (СБУ) [14]. Кожна така справа складається з різних за своїм характером та інформаційними можливостями видів документів. В анкеті, яку заарештований заповнював власноруч, містяться його особисті дані: вік, національність, освіта, місце роботи, посада, біографічні відомості тощо. Велику цінність являють собою протоколи допитів, показання свідків, висновки технічної експертизи, які розкривають протизаконні методи ведення слідства, механізм фальсифікації звинувачень та доказової бази до них, а також форми опору, до яких вдавалися заарештовані ІТП. Зауважимо: протоколи допитів обвинувачуваних та свідків складали самі слідчі, що дозволяло їм вдаватися до будь-яких перекручень, завдяки яким дії підслідних кваліфікувалися як державний злочин. Під час аналізу змісту вироків впадає у вічі невідповідність між матеріалами слідства та рішенням органу, що розглядав справу, яка проявлялася в безпідставному завищенні міри покарання. У документах про реабілітацію представлено результати перевірки та перегляду справи, на підставі яких ухвалювалося рішення про зняття звинувачень та судимості.

Не менш важливою для вивчення історії технічної інтелігенції є така категорія джерел, як статистичні матеріали. Значна частина неопублікованої статистики зберігається у фондах Управління народногосподарського обліку при Держплані УРСР та Сталінського обласного управління народногосподарського обліку. Серед безлічі документів особливу цінність становлять відомості про кількість та склад учнів втузів і технікумів Донбасу, про структуру сімейних бюджетів спеціалістів, а також інформація про чисельність та склад технічної інтелігенції у розрізі Всесоюзних переписів 1926 та 1939 років [15].

Утім, робота із зазначеними вище кількісними даними пов'язана з певними труднощами. Доволі часто виявляється неможливим порівняти або зіставити показники, які висвітлюють той чи інший аспект історії ІТП Донбасу. Це зумовлено суттєвою різницею програм обстежень, критеріїв обліку та методики підрахунку отриманих даних. Така ситуація дуже характерна для відомостей, що стосуються матеріального становища спеціалістів. Нерідко замість середньої зарплати в довідниках міститься інформація про мінімальні та максимальні ставки ІТП, майже відсутні дані про зарплату окремих груп техпер-

соналу: інженерів, техніків, практиків, не говорячи вже про динаміку індексу споживчих цін.

Поряд з цим у багатьох статистичних джерелах технічна інтелігенція не виділялася як окремий об'єкт дослідження, що призвело до використання не зовсім коректних, на наш погляд, дефініцій для її позначення. Найбільш поширеними з них були дві категорії: “службовці” та “спеціалісти”. Поняття “службовці” є доволі широким за своїм змістом. До службовців зараховували не тільки ІТП, але всіх працівників, які не займалися фізичною працею: бухгалтерів, рахівників, конторників, секретарів і навіть сторожів. Термін “спеціалісти” за своїм значенням майже тотожний визначенню “інженерно-технічні працівники”, але інколи до категорії спеціалістів не включали практиків, тобто осіб, які не мали диплому про середню або вищу технічну освіту.

Проте слід наголосити, що, попри всі недоліки, статистичні матеріали є дуже цінним історичним джерелом. Особливо це стосується даних кінця 1920-х — початку 1930-х років, які ще не були викривлені цензурою до угоди політичної кон'юнктури.

У цілому в українській історичній науці аналіз писемних джерел доби радянської модернізації не був предметом спеціального дослідження. Національний архівний фонд України містить чимало різноманітних за походженням та змістом документів. Якщо матеріали фондів державних органів влади, установ та профспілок активно використовувалися для вивчення історії технічної інтелігенції Донбасу ще за радянських часів, то такі види джерел, як документація КП(б)У (особливо її низових осередків) та архівно-слідчі справи репресованих ІТП тільки починають вводитися до наукового обігу.

Зазначені в даній статті категорії джерел становлять єдиний комплекс, в якому знайшли відображення всі аспекти життя та діяльності інженерно-технічної інтелігенції: формування нової генерації спеціалістів, рівень та якість їхнього життя, виробнича та громадська активність, суспільні настрої. Усі види джерел взаємодоповнюють один одного, що дозволяє здійснювати верифікацію наведених у них даних. Проте не варто забувати, що не вся доба радянської індустріалізації зафіксована у документах НАФ України. Документів, датованих передвоєнними роками, дуже мало. Отже, для відтворення цілісної картини

життя ІТП Донбасу необхідно залучення таких джерел, як матеріали періодики та опубліковані документи особистого походження.

Джерела та література

1. Башевой В. Ф. Деятельность КП(б)У в области подготовки кадров производственно-технической интеллигенции в период второй пятилетки (1933-1937 гг.); автореф. дис. ...канд. ист. наук: спец. 07.00.01 "История КПСС" / В. Ф. Башевой. — К., 1967. — 24 с.; Гнітько С. П. Інженерно-технічна інтелігенція Донбасу в 1920-ті — на початку 1930-х років: дис. ...канд. ист. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / С. П. Гнітько. — К., 1996. — 274 с.
2. Наумов О. В. Массовые источники по истории формирования технической интеллигенции в СССР (1917 — середина 30-х годов): автореф. дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.09 "Историография и источниковедение" / О. В. Наумов. — М., 1983. — 21 с.
3. Касьянов Г. В. Документи ЦДАРЖ УРСР про участь технічної інтелігенції та її професійних об'єднань у соціалістичному будівництві в другій половині 20-х — на початку 30-х років / Г. В. Касьянов // Архіви України. — 1988. — № 3. — С. 69–71.
4. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1, 6, 16, 20.
5. ДАДО. — Ф. П. — 8. — Оп. 1; Там же. — Ф. П-9. — Оп. 1; Там же. — Ф. П-326. — Оп. 1, 5; Там же. — Ф. П-18. — Оп. 1, 2; ДАЛО. — Ф. П-179. — Оп. 1, 2.
6. ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 3, 4.
7. Там же. — Ф. 34. — Оп. 14–16; Там же. — Ф. 2623. — Оп. 1–5; Там же. — Ф. 806. — Оп. 1–4.
8. Там же. — Ф. 1281. — Оп. 1; Там же. — Ф. 3352. — Оп. 1; Там же. — Ф. 1253. — Оп. 1.
9. Там же. — Ф. 175. — Оп. 1; Там же. — Ф. 1252. — Оп. 1.
10. ДАДО. — Ф. Р-1445. — Оп. 1. — Спр. 1–3; Там же. — Ф. Р-1490. — Оп. 1. — Спр. 44–61.
11. Там же. — Ф. Р-1087. — Оп. 1; Там же. — Ф. Р-1088. — Оп. 1; Там же. — Ф. Р-1089. — Оп. 1.
12. ЦДАВО України. — Ф. 2605. — Оп. 2–4; Там же. — Ф. 2595. — Оп. 1; Там же. — Ф. 2602. — Оп. 1; Там же. — Ф. 2737. — Оп. 1; Там же. — Ф. 2755. — Оп. 1.
13. ДАДО. — Ф. Р-837. — Оп. 1; Там же. — Ф. Р-1277. — Оп. 1; ДАЛО. — Ф. Р-164. — Оп. 1.
14. Архів Управління Служби безпеки України в Донецькій області. — Спр. 6077-2ф, 6745-2ф, 6936-2ф, 10517-2ф.
15. ЦДАВО України. — Ф. 318. — Оп. 1. — Спр. 1308–1371; ДАДО. — Ф. Р-4249. — Оп. 1. — Спр. 71, 108; Там же. — Оп. 1 дод. — Спр. 19, 23, 42, 54.

Анотації

Струченков А. В. Материалы Национального архивного фонда Украины как источник изучения истории инженерно-технической интеллигенции Донбасса в 1928–1940 годах.

В статье анализируются различные категории документов Национального архивного фонда Украины, в которых отражена история инженерно-технической интеллигенции Донбасса в 1928–1940 годах. Автором выявлен информативный потенциал и уровень объективности таких источников, как документы Компартии, государственных учреждений, профсоюзов, органов статистики и госбезопасности.

Struchenkov A. V. The files of the National archives fund of Ukraine as the source for the study of the history of the technical intelligentsia of Donbass in 1928-1940.

The article tells about various kinds of documents of the National archives fund of Ukraine, which reflect the history of the technical intelligentsia of Donbass in 1928–1940. The author determines the information potential and the degree of the impartiality of such sources as the documents of the Communist Party, the state institutions, the trade unions and the statistical and state security bodies.

А. А. Тропіна

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕНЬ ПОЛІТИКИ КОРЕНІЗАЦІЇ В КРИМУ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Постановка проблеми. Запрограмована XII з'їздом РКП(б) політика коренізації була однією з найяскравіших сторінок в історії суспільства 1920–30-х років. Вона була спрямована на забезпечення в державних, партійних та громадських установах достатньої кількості ідейно відданих представників корінного населення та використання його рідної мови у цих закладах. Важливою складовою частиною коренізації було сприяння владних структур в організації шкіл, вузів, культурних закладів мовами корінних національностей, а також видання відповідними мовами періодики та книг.

Радянська політика коренізації була для більшовицького керівництва лише вимушеним заходом, одним із засобів зміцнення влади, а не метою діяльності. Це неодноразово відзначалося радянськими керівниками. Так, у статті, поміщеній в